

FTAMP 17.81.31; 03.81.37

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o4>**Ислам Жеменей¹, Бехруз Бек Бабаи²**

¹профессор, «Тұран-Иран» ғылыми-зерттеу орталығының директоры,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

²доцент, түрік тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, шет тілі және парсы әдебиеті факультеті,
Алламе Табатабай атындағы Университет, Иран, Тегеран қ., e-mail: bekbabayi@atu.ac.ir

«ТАРИХ-И-РАШИДИ» ӘДЕБИ КӨРКЕМДІК ТАБИҒАТЫ

Парсы тілінің ортағасырлардан мұра болып қалған шығармалары белгілі бір тақырыпқа тән жазылған болса да ол шығармалардың әдебиет, фольклор, тіл, тарих, социология және тағы басқа салаларға қатысты да қырлары бар болғаны үшін ол туындыларды жан-жақты қарастыруға болады. Бұл орайда кез келген шығарманың түрлі қырларын тануға мүмкіндік туады. Осы мақалада авторлар монғол тарихының 14–15 ғасырлар кезеңіне 1542–1546 жылдары арнап жазылған Мырза Мұхаммед Айдар Дұғлаттың «Тарих-и-Рашиди» еңбегін әдеби тұрғыдан қарастырады. Онда Мырза Айдар қандай әдеби ортада өскенін, әдеби талғамы қандай болғанын және оның әдеби білімінің деңгейі қаншалықты екеніне тоқталады. Сондай-ақ әдеби көркем өнерінің тәсілдерін тарихи оқиғаларды баяндауда қалай пайдаланғанына талдау жасай отырып, оның сопылық әрі кейіпкерлердің психологиялық ерекшеліктеріне, таным мен пайымына көз жүгірте отырып, түрлі әдеби көркемдік өнерінің тәсілдерімен таныстырады.

Түйін сөздер: Тарих-и-Рашиди, Мырза Айдар, әдеби тұғыры, әдеби көркемдік тәсілдер, теңеу.

Islam Jemeney¹, Beruz Beck Babai²

¹Doktor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh national university, Turan-Iran Research Center director,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

²Head Department of Turkish Language and Literature Assistant Professor,
faculty of Persian Literature and Foreign Language, Allame Tabatabai University,
Iran, Tehran, e-mail: bekbabayi@atu.ac.ir

Literary dimension «Tarihi Rashidi»

Although the linear works of heritage remained of the Middle Ages of Persian have been written in relation to a particular subject; but other aspects of them, such as literature, folklore, language, history, sociology, etc., are noteworthy. A review of these aspects will help us to better understand the Middle Ages of Persian and the linear works of this era. In this article, we will review “Rashidi’s History” of Mirza Mohammad Heydar Daghlal, who has been compiled in the history of the Mongols in the fourteenth to fifteenth centuries between ۱۵۴۶ –1542. **We will show that Mirza Haydar grew up in what literary environment and how was his Literary taste? We will refer to the level of literary knowledge of the author. We will also discuss how to use literary esthetic in the historical text. In the meantime, we will look at the mystical, psychological, and personal character of the work, and examine the type of literary skill used.**

Key words: Rashidi’s history, Mirza Haydar, literary dimension, literary skill, likeness.

Ислам Жеменей¹, Бехруз Бек Бабаи²

¹профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор Научно-исследовательского центра
«Тұран-Иран», Қазақстан, г. Алматы, e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

²доцент, заведующий кафедрой турецкого языка и литературы,
факультет персидской литературы и иностранного языка, Университет имени Алламе Табатабай,
Иран, г. Тегеран, e-mail: bekbabayi@atu.ac.ir

Литературно-художественная природа «Тарих-и Рашиди»

Средневековые персидские произведения были написаны на определённую тему, они относились к литературе, фольклору, языку, истории, социологии. Связи с этим любое произведение можно рассмотреть с любой точки зрения. В этой статье исследуется монгольская история 14-15 в., написанная Мырза Мухаммедом Айдаром Дулати, то есть в 1542-1546 годах, ссылаясь на его историческое произведение «Тарих-и Рашиди». Авторами изучается литературная среда Мырза Айдара и его литературный вкус, анализируются способы литературного искусства как повествование исторического события, ссылаясь на знание и видение суфизма, и психологические особенности персонажа.

Ключевые слова: Тарих-и Рашиди, Мырза Айдар, литературная позиция, пути литературного

искусства, сравнение.

Кіріспе

Өткен ғасырлардан мұра болып қалған жазба еңбектер жан-жақты зерттеп-зерделеуге өте құнды дүниелер болып саналады. Аталған еңбектер бір тақырыпқа арналып жазылса да оның басқа да қырлары зерттелгенде аса бағалы мәліметтерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осыған орай ортағасырларда парсы тілінде жазылған еңбектердің жалпы құнын тереңдеу танып, білуге жол ашады. Мәселен «Тарих-и-Рашиди» атынан да белгілі болып тұрғандай тарихи тақырыпқа арналған. Бірақ оның әдеби құны да тарихи құнынан кем түспейді.

Осы орайда ескертуге тиіс жайт кейбір оқырман Мырза Айдардың «Тарих-и-Рашиди» кітабын Рашидеддин Фәзлолланың «Жамиһ-ат-тауарих» атты еңбегімен шатастыруы мүмкін. Алайда екі шығарма екі уақытта екі автор тарапынан жазылғанын айтқан жөн. Рашидеддин Фәзлолланың «Жамиһ-ат-тауарих» кітабы 1310 жылы жазылған болса, Мырза Айдардың «Тарих-и-Рашиди» кітабы 1542-1546 жылдары жазылып аяқталды. Бірақ екі кітап бірін-бірі толықтыратын еңбектер. Өйткені Мырза Айдардың кітабы Рашидеддин Фәзлолла еңбегінің заңды жалғасы іспеттес. Тағы да екеуінің ұқсастығы парсы тілінде жазылғандары болып табылады.

«Тарих-и-Рашиди» кітабы энциклопедиялық шығарма ретінде көптеген тарихи, әдеби, жағрафиялық, психологиялық, тіл және социологиялық мәліметтерді қамтиді. Онда Орталық Азия, Ауғанстан, Тибет, Иран, Кешмир және Үндістан сынды елдерден жан-жақты, алуан түрлі жеке тұлғалар мен қауымдардың өмірінен мәлімет береді. Олар 14 ғасырдың бастапқы ширегінен бастап, 16 ғасырдың соңына қарай аяқталады. Яғни автор Тоғлықтемірдің 1329 жылында таққа отырғанынан Саид ханның 1533 жылы дүниеден озғанға дейінгі аралықты есте-лік түрінде жазып шыққан.

Мырза Айдар еңбегін жазуда оның әдеби қырына аса мән берген. Өйткені ондағы мақсат

тарихнамасын барлық сезім мен ішкі түйсігін қоса оқырманмен психологиялық байланыс жасай отырып, өз заманының тарихи шындығын сездіре алатындай етіп, жазғысы келгені мәлім. Оның бұндай ұстанымының басты себебі жазған оқиғалардың біразына өз куә болған. Әрі біразы да оның өмір сүрген заманына жақын кезде орын алғаны үшін бар болғандардың шынайылығын тереңдеу әңгімелеп беруге мүмкін болған. Сондықтан оның дерегінің негізі өзінің көргендері мен сенімді қариялардан естігендерінен тұрады. Сол себептен автордың айналасында болып жатқан оқиғалар тірі және белсенді түрінде қаламға алынған. Соның арқасында оның жазбалары тандырдан жаңа пісіп шыққан нандай жаңа күйінде алушысына жеткендей автордың жазбалары да жалынды сезіммен оқырманға ұласып тұр.

Оқырман кітапты оқу барысында тарихи оқиғаларды баяндауда, тарихи тұлғаларды таныстыруда автордың жалынды сезім мен шабытын сезе алады. Өйткені автор оқиғаларды баяндауда, адамдарды таныстыруда күнделік жай сөздерге қанағат етпей парсы мен түркі ақындарының өлеңдерін де өз әңгімесіне арқау етіп, өз іңкәрлік пен таза сезімдеріне ұштастырып, әңгімесінің әсемдік пен тартымдылық деңгейін көтере түседі. Автордың осы орайда шеберлік танытқаны соншалық жоғары болғандығынан жазбасындағы грамматикалық қателер, мәселен етістіксіз аяқсыз қалған сөйлемдер, үндестігі жоқ кейбір әңгімелер, үйлесімсіз баяндаулар сынды жайттар көптеген кемшіліктерге жол ашып тұрған болса да оқырман кітапты қызығып, оқудан бас тартар еместей күй кешіп, оқуын жалғастыра береді.

Мырза Айдар Дұғлат сопы емес. Бірақта сопылыққа, сопыларға және сопылық әдебиетке ерекше көңіл бөліп, жақсы көреді. Осы орайда оның Әбдірахман Жами, Шейх Шаһабеддин Маһмұт пен өзге де сопыларды өзгеше сыйлайтыны автордың сопылар мен сопылыққа өте жоғары мән беріп, құрмет тұтатыны анық байқалады.

Мырза Айдар кітабының бірнеше тарауында

әзіреті кожа Хавәнд Маһмұттың (Шаһабеддин Маһмұт) трактаты, Сағди Ширази Иранның әйгілі ақынының «Бұстан» кітабынан бір поэмасын келтіргені, Әлішер Науаи, Лүтфи, Банаи, Сәккаки, Атаи тағы басқа парсы-түркі шығыс шайырларының қысқаша өмірбаянын кітапқа енгізгені «Тарих-и-Рашиди» кітабының бір бөлігі антологияға айналып кеткендей болды.

Осынау бағалы жәдігердің тамаша мазмұны, қызықты хикаялары мен шытырман оқиғалары, мұндағы ислам құнарына суарылған қуатты ойлар, айшықты образдар және ажарлы тілдік оралымдар әлемдегі адамзаттық тарихы мен мұраларын құмарта оқитын сан ұрпақтың таңдайын қақтырумен келеді. Бұл құбылыстың сыры неде? Академик З. Қабдолов: «Өнердің кәусар туындысы халық өмірінің терең және мөлдір қайнарынан шымырлап шығады да, сол халықтың өзінің рухани сусынына айналады» (З. Қабдолов, 1976: 31) деп жазған болатын. Демек, Мырза Айдар еңбегінің көркемдік-эстетикалық маңызын осы тұрғыдан қарастыра отырып, ғұлама шығармасына тән поэтикалық әдіс-тәсілдердің асыл тегін автордың өз заманындағы қоғамдық-әлеуметтік көзқарастары мен ақындық ортасынан сол дәуірдегі әдебиеттің даму заңдылықтарынан іздеген жөн сияқты. Әлбетте, бұған орта ғасырда ерекше қарқынды дамыған араб-парсы және түркі әдеби байланыстарының үлесін қосыңыз. Дегенмен, бұл ретте Мырза Айдардың ақындық таланты мен жазушылық қабілеті, ақыл-парасаты мен әдеби білімі, сондай-ақ, жеке қаламгерлік стилі де үлкен орын алары даусыз.

Мырза Айдардың әдебиетке ынтасы мен іңкәрлігі: Шынында да Мырза Айдар Дұғлат аса талантты жан болғандығы мәлім. Ол туралы өзінің туған бөлесі тамаша тарихшы әрі шайыр, даңқты падиша Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр: «Ол жазуға, сурет салуға, оқ атуға, найза атуға және садақ атуға шебер, оң саусағынан өнер тамған жігіт. Ақындық дарыны да бар болғаны маған жазған хатынан байқалады. Сондай-ақ шығарма жазуға да тәуір болған» (Зәһир-ед-дин Мұхаммед Бабыр, 1387:13) деп тегін жазбаса керек. Сұлтан Мырза Айдардың «тегіне тартып, өнерлі азамат болғанын» көреміз. Мырза Айдар Бабырдың біраз уақыт жанында жүріп, біраз тәлім-тәрбие алған болатын. Сондай-ақ Саид ханның жанында жиырма төрт жыл жүріп, көптеген өнер саласы мен жауынгерлік шеберліктердің қыр-сырын үйренді. Ең бастысы Бабыр мен Саид ханның жанында жүргенде түркі тілі мен әдебиетіне қанық болды. Мырза Айдар түр-

кілік әдеби-мәдени құндылықтармен бірге араб, нақтырақ айтқанда ислам тарихы мен қағидасы және парсы тілі мен әдебиетін үйренуге мүмкіндік алды. Жалпы жауынгерлік пен әдебиеттен тәлім алған Мырза Айдар ер һәм әкімшіл мінезімен бірге нәзік те жұмсақ мінезімен ерекшелінеді.

Мырза Айдардың әдеби білімінің деңгейі

Мырза Айдар өз шығармасында көптеген замандас ақындар жайында сөз қозғап, олар туралы жақсы пікірлер айта отырып, олардың қысқаша өмірбаяны мен шығармасы жайлы сөз еткен. Мәселен: Әбдірахман Жами, Әбдіғапур Лари, Әлішер Науаи, Аһмет Сүһейли, Үсенәлі Жалайы, Аһи, Ғелали, Банаи, Сейфи және түркі тілінде ғазал жырлаған Лүтфи, Атаи, Сәккаки тағы басқа әдебиетші, өнер адамдары, ақын-жазушылар туралы мәлімет берген. Бұл да болса Мырза Айдардың әдебиет жайында білімінің әжептәуір мол әрі жан-жақты екенін байқатады. (Мырза Хайдар, 2014:76).

Мырза Айдар ақындардың өмірі мен шығармасы жайлы жазғанда жай бейтарап қарамай олардың шығармасы мен ой-өрісі жайында өз пікірін білдіріп отырады. Мысалы Әбдірахман Жами туралы өз көзқарасын білдірген. Ол кітабында: «Ақындарға арналған кітап бөлімін қайтадан әзірет маулана Жәми есімімен бастаған жөн, сондай-ақ, Хорасан әулие жайындағы бөлімде әулие кісілердің басы, атақтылардың атақтысы, адамзаттың мақтанышы Мәулана Нұраддин деген Әбдірахман Жәмидің есімімен бастау лайық болмақ» (Мырза Хайдар, 2014:76).

Мырза Айдардың оптимист және объективтік көзқарасы болғаны үшін ешкімнің тегі мен нанымын негізге алып, оған баға бермеген. Оның адамдық және ақыл-парасатының шеңберін қарастырып, бағалап отырған. Сол үшін жамидан басқа да ақындар туралы өз пікірін білдіріп отырған. Осы орайда Әлішер Науаи туралы да: «Әмір Әлішердің лақап есімі Науаи. Түркі тілінде оған дейін де одан кейін де ешкім мұнша көп өлең жазбаған. Ол бұл саланың нағыз шебері болған». (Мырза Хайдар, 2014:77)

Мырза Айдар өз естеліктерінде жетімдік жылдары жиырма төрт жыл қомқорлығында болып, түрлі өнер мен әдебиеттің қыр-сырларын оның жетекшілігімен жанында жүріп үйреген Саид хан туралы әңгіме қозғаған. Саид хан өлең мен әдебиетке ерекше іңкәр жан екенін жазған. Сондай-ақ аталған салада ол дарын иесі екенін айтқан. Оған Саид хан жайлы мына сөзі: «Ал білімдарлығына келгенде, мен оған

тең келер кісі көрмедім. Тіпті, егер де оның қолына сауатсыз, сөздері түсініксіз хат түсетін болса, мейлі өлең, қара сөз болсын бәрі бір кідіріссіз рақаттана оқи беретін. Ешкім де ол сияқты оқи алмайтын. Ол нәсх пен настаглик жазу үлгілерін жақсы меңгерген-ді. Парсыша, түрікше өте сауатты, дұрыс, мінсіз жазатын» дәлел. Түрік тілінде мінсіз шығарма жазғанда оған басқалардың теңесуі мүмкін емес еді. Өлең шығарғанда оның күш-қуаты мен дарынына тең келетін адам өте сирек кездесетін. Ол ешқашан өлеңді ойланып отырып жазбайтын, ылғи шабыттанып отырып айтатын» (Мырза Хайдар, 2014:189).

Мырза Айдар өз кітабында суреттеген тағы бір ірі тұлға оның туған бөлесі әрі жетім қалған жылдары ең бірінші болып өз қамқорлығына алып, екі-үш жыл бағып, тәрбиелеген Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Ол жайында мынадай көзқарас білдіреді: «Ол әртүрлі қадір-қасиет дарыған әрі мінезі жайдары патша болды. Оның бойындағы жақсы қасиеттерінің ішінде батырлығы мен жомарттығы ерекше көзге түсетін. Түрікше өлең шығаруда әмір Әлішерден кейін оған ешкім ілесе алмаған. Түркі тілінде өте тамаша өлең жинағы бар. Сондай-ақ, ол «Мүбиін» деген атпен поэзиялық шығарма жазды – бұл өте пайдалы әрі фикһ жөнінде пайдалы трактат деп қабылдаған жинақ болды. Ондай еңбек бұған дейін ешкім жазбаған Түркі арузы еңбегін де жазған. Оны өте шеберлікпен жазды әрі әзіретішан қожа Убайдолланың Рисала-ие Вәлидийені өлеңмен жырлаған.

Оның түркі тілінде өте бейнелі, айшықты, таза әрі әдемі тілмен жазылған «Вақеһат» – оқиғалар атты тарихи шығармасы бар. Бұл кітапта кейбір әңгімелер сол тарихи шығармадан келтірілген. Оның тұқымында өзіне дейін музыка мен басқа өнер түрлерін игерген дәл ондай дарынды адам болған емес» (Мырза Хайдар, 2014:29-30. дәптер-2).

Мырза Айдардың Жами, Науаи және Бабыр сынды әдбиеттің майталман аса ірі тұлғалары туралы пікір жазып, өз көзқарасын білдіргені оның қаншалықты әдебиет дүниесі мен көркем сөз өнері кеңістігінде өз орны бар екенін көрсетеді. Сондай-ақ оның әдебиетке деген ынтасы мен ықыласының белгісі болмақ.

Шығарманың әдеби көркемдігінің өнегелі еңбектер жайында: Тарих-и-Рашиди мемуарлық естелік сипатындағы шығарма. Автор кітабының тақырыптық бағытын Шарафеддин Әли Йәзидидің «Зафарнама» кітабын молырақ пайдаланған. Өйткені оның он жеті әңгімесі

тұтастай еңбегіне енген. Содан болар Мырза Айдар мен Йәзидидің шығармаларындағы басты ұқсастық: тарихи оқиғаларды баяндау кезінде әуелі қарасөзбен әңгімелей келе артынша өлең жолдары арқылы тақырыпты одан әрі анықтай түседі. Олар өлеңнің ғазал, қасида, рубаи, фәрд және басқа түрлерін оқиғаның желісіне орай пайдаланады. Осылайша тарихи жай оқиға көркемдік көрігіне оранып, оқырман үшін тартымды әңгімеге айналады. Бұл шығыс тарихшылардың қолданатын жалпы әдістемелік тәсіл болған. Оған мысал Бабырдың «Бабырнамасы» дәлел. Сондықтан автор аталған екі тұлғаның шығармаларындағы тәсілді өзінің тарихи мемуарлық еңбегін жазуда таңдады.

Сондықтан «Тарих-и Рашиди» – парсы тілінде жазылғанымен, сюжеттік, тілдік тұрғыдан ғана емес, көркемдік жағынан да баға жетпес қымбат қазына. Еңбек негізінен проза жанрында түзілсе де, мұнда парсы тіліндегі өлеңдермен қатар, түркі поэзиясының аса айшықты үлгілерін көруге болады. Анығында, тек өлең ғана емес, Мырза Айдар қаламынан туған қара сөз – баяндауларының өзі баз бір поэзиялық нұсқалардан әлдеқайда көркем. Әрі терең мағыналығы ерекше көзге түседі.

Зерттеу барысында ортағасырлық көптеген ғұмырнамалық және тарихи-прозалық шығармалардағы секілді «Тарих-и Рашидиде» қара сөзбен баяндалатын әңгімелер арасында «қыстырма» бәйіттер мен ғазалдардың яки рубаилар мен жекелеген жалқы өлең жолдары жиі ұшырасатынына назар аудардық. Бұл – осы жанрда жазылған шығыстық жәдігерлердің көпшілігінде кездесетін тұрақты құбылыс, әдеби заңдылық.

Мұны ғұмырнамалық шығарма жазушылар әдейі қолданатын ерекше көркемдік әдіс десе де болғандай. Тарихи оқиғаларды баяндау барысында өзінің не болмаса өзге бір шайырдың өлеңдерінен үзінді келтіріп отыру – «Бабырнамаға» да тән. Әдетте бұл тектес қысқа бәйіт не ғазалдың мағынасы суреттеліп отырған оқиға мазмұнымен үндес, астарлап келеді. Мысалы, автор «Алланың ілтипатымен бір сәтке-ақ жеңіс самалы есе бастады, һәм бақытсыздық шаңы мен құм тозаңы жаудың төбесіне жауа бастады» дей келіп, мына өлең жолдарымен:

Тау-тау өлік көресің қыраттан да, сайдан да,
Аяқ басып жүретін жер қалмады майданда»,
– әңгімесін түйіндейді. (Мұхаммед Қайдар Дулат. «Тарих-и Рашиди», парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған (Ислам Жеменей,

ней, 2015:604).

Шығарманың тағы бір ерекшелігі автор өзінің басынан өткен оқиғаларды адам өмірімен байланысты тарихи тұлғалардың мінез және қабілетіне ұштастырып баяндап отырады. Бұл жайт өзінің қомқоршы ұстазы Саид хан туралы айтқанда анық байқатады. Себебі автор өмірінің көп бөлігін оның жанында жүріп, көптеген оқиғаларды көзімен көргені үшін болған жайттарды нақты сеніммен әңгімелеуге ұмтылыс жасай алған. Мәселен сарайдың поэзия кештерінде талай рет Саид ханның суырып-салма өлеңдерін тыңдаған. Сонда Саид хан кенеттен шығарған өлеңдерін бір-екі рет қатысушыларға оқып беретін. Бірақ ешкімге қолына қалам-қағаз алып, жазуға рұқсат бермейтін болған. Ал кімде кім естіген өлеңдерін жадында сақтай алса, кейін өзгеге айтып береді екен. Сондай бір поэзия кешінде автор ханның түркіше айтқан өлеңдерінің кейбір шумақтарын жаттап алған. Ол былай:

شعر ترکی:
قیسی گلشن نینگ یوزونگ دیک بیر گل رعناسی بار
قیسی گل نینگ بیر مینینگ دیک بلبل شیداسی بار
حور بیرله جنت الماوانی کونگوم نیلاسون
یارنینگ کویدیه یوزمینگ جنت الماواسی بار
یوزی اوزره کامل و زلفین پریشان کورگالی
ای سعید آشفته کونگوم نینگ عجب سوداسی بار (دفتر اول،
ص ۱۸۵)

Қазақшасы:

Қай гүлзарға барсаң да гүл кездеспес тең саған.
Сен гүл болсаң, мен бұлбұл шын ғашығын аңсаған.
Мен жәннаттан іздеймін өзің туған төркінді,
Көрсін халық нұрынды, көрсін сенің көркінді.
Шашың қара, бетің ақ, көрген адам ұғар ма?
Көңілімде, ей Саид, ғажайып бір арман бар.
(Ислам Жеменей, 2015: 185.1-дәптер).

Жоғарыда жазғандай, Мырза Айдар өзі де тарихи оқиғаларды әңгімелеу барысында қара сөз бен өлең жолдарын кезектестіре кестелеп отырады. Мысалы, ол: «Моғолстан гүлденген уақытында ғалымдар мен дарынды кісілер көп болған. Сірә, олар тарихи, басқа да шығармалар жазған шығар. Қазіргі кезде жүз елу жылдан астам уақыт өтіп, ол адамдар туралы із де, тіпті олар жазған шығармалар жөнінде мәлімет те қалмаған. Гүлденген сол қалалар көрікті жерлерде ойраннан кейін қираған қабырғалар мен қалқиған мұнаралардан басқа еш із, белгі жоқ...»

дей отырып, мына бәйітті келтіреді:

بییت:
ز مردم نمانده در آنجا اثر
ز آثارشان کس ندارد خبر» (دفتر دوم، ص ۲).

Қазақшасы:

Елден ол жерде әсер де қалмаған,
Істерінен ешкімде хабары да болмаған. (4.2. 2-дәптер).

Көріп отырғанымыздай, жазушы әрбір тарихи оқиғаның маңызды тұстарында, соған қоса өзінің осыған байланысты пікірін білдіру мақсатында әлгі деректі баяндауларды жыр шумағымен бейнелейді, сұлу сөздерді сыналай келе, шығарма шырайын шыңдай түседі. Мына арада автор «Менің әкем және немере ағаларым моғол хандары жайында өз әкесінен және сенімді кісілерден естіген әңгімелерін айтып беретін еді» десе, одан әрі:

بییت:
پدر کز من روانش باد پر نورها
مرا پیرانه بندی داد مشهورها» (دفتر دوم، ص ۳).

Әкемнің жаны нұрға толы болғай
Маған берген әйгілі үгіті, ақыл болған.
(Ислам Жеменей, 2015: 3. 2-дәптер)

Мырза Айдардың «Тарих-и Рашиди» ғұмырнамалық баянын жазуға үлкен жауапкершілікпен келгенін айғақтайды, яғни автор аталған шығармасын тек шынайы деректер негізінде жазып шығуды мақсат тұтқан дейміз.

Академик З. Қабдолов: «Шындық күрделі болса, одан туған шығарма да күрделі. Өмірдегі оқиғалар шым-шытырық болса, оны суреттеген шығарманың мазмұны да әр алуан» (З. Қабдолов, 1976:168), – жазған. Олай болса, Мырза Айдар шығармасы реалистік (шыншыл) бағытта, сол дәуірдегі прозалық еңбектерде кеңінен қолданылған аралас стильде жазылғаны анық.

Жалпы аралас стиль жөнінде айтқанда, бұл әдеби құбылыс тек ортағасырлық түркілік мұраларда ғана емес, бертінде өмір сүрген Абай, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, т.б. қазақ қаламгерлерінің шығармашылығында сирек те болса кездесетінін атап айтқан жөн. Абай өлеңдері мен қара сөздерінің арасында тілдік тұрғыдан да, тақырыптық идеялық жағынан да терең байланыс барын сеземіз. Бұл жөнінде академик Р. Сыздықованың: «Абай сияқты гуманист ойшыл суреткер өз заманы, өз замандастарының мі-

нез-құлықтары, ондағы қайшылықтары туралы күңірене толғанған ойларын көркем сөздің бір ғана тәсілі – өлеңмен ғана білдіріп қоймай, оған қоса прозамен де қайталай түсуі, немесе керісінше қара сөзбен айтқан ойын екінші қайыра жанына жақын поэзия тіліне аударуы – әбден заңды нәрсе» (5.242), – деген пікірінің жаны бар.

«Тарих-и Рашиди» – өз заманының озықта, ойлы, көрнекті һәм көркем туындыларының бірі. Шығарманың тарихы құндылығын былай қойғанда оның айшықты тілі мен бейнелі образдары, даналық иірімдері мен имандылыққа жетелейтін түрлі сөздері оқыған жанды бей-жай қалдырмасы анық.

Мырза Айдар мұрасын орыс тіліне аударушылар шығарманың поэтикалық қуатын бағамдай келе: «Осының бәрі көркем ауыстыру эпитет және өте дәл теңеулерге толы образды әдеби тілмен бейнеленеді. Сөз жоқ, «Тарих-и Рашиди» авторы әдебиетке деген қабілеті болғандықтан оның әңгімелері оқырманды толғандырады. Суреттелген оқиғаларды аса іңкәрлікпен қабылдап, кейіпкермен бірге тебіренуге мәжбүр етеді» (Мырза Хайдар: 1996: 727) деген тұжырымға тоқтайды. Расында «Тарих-и Рашиди» кітабы – кең тынысты, текті де, тегеурінді һәм терең фәлсафалы ғажайып еңбек.

اینکه تألیفات تاریخی و ادبی با شیوه مختلف یعنی نوشتن با کاربرد نظم و نثر یا بالعکس نثر و نظم، پدیدهای نیست که مختص ادبیات قرون وسطای شرق در بین اهل قلم ترکان و پارسیگویان باشد. یا از سویی به عنوان شیوه ادبی مختص قرون وسطایی در محدوده آن دوره زمانی محصور شده باشد. برای مثال ادامه چنان شیوه در ادبیات قزاق هم کمابیش پدیدهای جاافتاده و مورد استعمال در آثار ادبی است. برای مثال می توان به آثار ادبی آبابی قونانیای (۱۸۴۵-۱۹۰۴)، مشهور یوسف کوپی اوغلو «جوسپ» (۱۸۵۸-۱۹۳۱)، شاه کریم خدای بردی (۱۸۵۸-۱۹۳۱) در این زمینه مراجعه کرد. آبابی میگوید: دانش، کار و عدالت باید در خدمت انسان باشد. منشأ دوست داشتن و عشق خداوند است؛ زیرا آفریدگار بزرگ، انسان را با عشق آفرید.

با عشق آفرید انسان را آفریدگار،

تو نیز دوست بدار خدا را از دل!

همه انسانها را دوست بدار چون برادر،

همواره راه راست را راه عدالت بدان! (صدیق قیزی، ۲۰۰۴:

۱۰۶).

Сопылық бағыты:

Энциклопедиялық бұл шығарманың бір қыры, философиялық ерекше танымымен бірге сопылық бағыты. Кітаптың кіріспе бөлімінде Әли ибн Османның (1009-1077) «Кәшф әл-Мәһжуб» кітабы мен Герат пірі Абдолла Ансари (1006-1088) сынды әйгілі сопылар жайында сөз

қозғайды. Сонда сопылық таным жайлы Әли ибн Осман бір әңгімесін тілге тиек етеді. Онда: Әли (ғ.с) мұсылмандардың төртінші халифасынан таным туралы сұрағанда ол: «Тәңіріні тәңірімен таныдым, одан өзгесін оның нұрымен таныдым», – депті. Сондықтан Тәңірі тәнді жаратты, оның тіршілігін жанға тапсырды. Сондықтан жүректі тірілтетіндей ақыл тәнді тіріте алатын қуатқа ие емес. (Мырза Хайдар, 2014:11. 1-дәптер). Сондай-ақ кітаптың кіріспесінде Абдолла Ансаридің айтқан мына: «Әбужәһл қағбадан шығады, Ибраһим пұтханадан, ал олардың ісіне жаратқанның шапағаты тиер болса, басқаның бәрі – себеп-сылтау» – дейді. (Мырза Хайдар, 2014:12. 1-дәптер). Шығармада осы сынды сопылардың таным мен пайымы көптеп айтылады. Кітаптың өн бойынан анық сезіліп тұрады. Сол үшін оқырман бастан соңына дейін сопылық әлемнің ғажайып жайтарға куә бола отырып, соның арқасында кітапты оқуға құмарта береді.

Шығармадағы қоғамдық психологияның қыры:

Мырза Айдар күнделікті тіршілікте кездесетін адамдардың қалалық және ауылдық, тобыр немесе аксүйектер саналатын топтардың қоғамдық психологиясын талдап, зерделеп жазады. Сондай-ақ ол өзінің нанымдық қағидасына орай пани және бақи дүниелер жайлы да ерекше шабытпен әңгіме айтады. Автор жүрек сөзін, сыр сұқбатын, күнделікті естеліктерін, қоғамның тарихи-саяси ахуалын айту барысында өз көзқарасы мен ойларын әсем де тартымды сөздермен баяндауға тырысады. Мәселен өз атасы Мұхаммед Айдар Мырза туралы естелік айтқанда оның қоғамдық беделін сын таразысынан өткізіп, былай жазған: «Сансыз мырза қайтыс болғаннан кейін Кашғар уалаяты түгелдей оның бауыры Мұхаммед Айдар Мырзаның билігіне өтті. Жиырма төрт жыл бойы ынсап және әділетпен биледі. Мұхаммед Айдар Мырза ауқатты адам болған. Содан оның мұрасы бақыттан бақытқа бөлеп тұрды. Ол төңірегіндегі жүздерінен бойында батырлық пен парасаттылық нұры төгіліп тұрған жастарды баулып, тәрбиелеуге көңіл бөлмеді» (Мырза Хайдар, 2014:159. 2-дәптер). Атасының ісі мен билік тәрзіне осылайша шынайы, анық көзқарасымен қоғамдық ортамен байланысын бағамдап бергенін көреміз.

Шығармадағы кейіпкерлердің бейнеленуі:

Ғылым-білімді барынша меңгерген, қилы өмір сынақтарын басынан кешірген Мырза Айдар үшін әрбір кейіпкерінің тыныс-тіршілігі, олардың қайғы-қасыреті әбден етене, жүрегіне

жақын. Сондықтан қаламгер жадында сақталған халық мақалдары мен даналық мәйектерін молынан қолдана отырып, сөз өнерінде қайталанбас соны суреттер салады. Оның шығармасында отырықшы жұрт пен көшпелілердің, қоғам мен мәдениеттің, пәни мен бақидің, моғол ақсүйектері мен қараша халықтың арасында өтіп жатқан бітіспес майданның нағыз бет-бейнесі шынайылықпен мүсінделген. Ең ғажабы – соның бәрі аумалы-төкпелі жаугершілік заманның рухына сай романтикалық сарынмен асқақтата, төгілте суреттеледі. Бұл орайда өзінің жақын туғантуыстарын таныстыруда ақиқаттан аттамай шындықты жазуға күш жұмсайды. Мәселен оны аталас ағасы Сансыз мырзаның баласы мырза Әбубәкір жайында жазғанынан байқауға болады. Онда: **«Мырза Әбубәкір Мұхаммед Айдар Мырзаның жанында болған кезде нағыз ержүрек әрі жомарт, күшті де батыл болып көренетін. Бойының ұзындығы соншалық, егер жүздеген қара жаяу топтың ішінде келе жатқан оны көрген кісі аттың үстінде отырған шығар деп ойлап қалатындай еді.»** (Мырза Хайдар, 2014:136. 1-дәптер). Автор осы суреттеуде кейіпкерінің мінез-құлқымен бірге оның физикалық ерекшелігін көрсету арқылы оның болмысының ішкі және сыртқы сипатын бейнелеп беріп отыр. Бірақ оның басты ерекшелігі мырза Әбубәкірді қоғамның жастарының өнегелі азаматы ретінде оның келешектегі тағдырын қоғамның басқарушы тұлғасы, яғни Мұхаммед Айдар Мырзаның басқару саясатымен байланыстырып отырғандай. Себебі «Ол төңірегіндегі жүздерінен бойында батырлық пен парасаттылық нұры төгіліп тұрған жастарды баулып, тәрбиелеуге көңіл бөлмеді» деген тұжырым (Мырза Хайдар, 2014:159. 2-дәптер). Тікелей оның сарайында қызметте болған мырза Әбубәкірдің болашақ тағдырымен байланысып тұр. Өйткені Мұхаммед Айдар Мырза өзінің төңірегінде талантты, батыр жігіттерге жіті көңіл бөлмеген атасының қателігін Әбубәкір мырза сынды дарынды жастардың билікке жеткенде қатыгез болған себебі оның дұрыс үлгімен тәрбие көре алманынан байқатады. Сондықтан қоғамдағы жетекшінің өскелең ұрпаққа психологиялық әсеріне бейжай қарай алмай, қоғам мен оның жетекші арасындағы байланысты Мұхаммед Айдар Мырза мен Әбубәкір мырзаның саяси ұстанымынан көрсетеді. Мырза Айдардың еңбегі тек қана жай тарихи оқиғаларды баяндаумен шектелмей адам баласының психологиялық құндылықтарын, қоғамдық психологияның ықпалды түрде бір-бірінен ажырамас құбылыс екендігіне

де мұқият көңіл бөліп, қоғамдық қатыныстардан туындайтын нәтижелерге анық мысалдармен қортынды жасап отырады. Соның арқасында өзінің философиялық әрі қағидалық көзқарасын білдіреді.

Бір айта кетер жайт, тарихи ғұмырнамалық шығармада кейіпкерлер портреті эпостық басқа жанрларындағы сияқты адамның сыртқы келбетін суреттеу арқылы емес, жеке тұлғаның сапалық қасиеттерін ерекшелеп көрсету арқылы жасалады. Айталық, «Қыз Жібек» жырында бас кейіпкердің портреттік мінездемесі оның сыртқы пішінін бейнелеу барысында керемет тенеулер мен айшықты ауыстыруларды мол әрі орнымен қолданумен көрініс тапса, «Тарих-и Рашиди» авторына өзі сөз етіп отырған ақсүйек яки әміршінің тіршіліктегі бірер ғана кісілік істерін не оның кемшілік қасиетін айтудың өзі әлгі адамның «кім екендігін» айқындауға жетіп жатыр. Мысалы, Мырза Қайдар Дос Мұхаммед хан туралы: «Оның жасы он жетіде болатын. Ол парасатты адамдар қатарына жатпайтын, көптеген істері ақылға қонбайтын, бір сәтте мастықтан есін жиған емес» (Мырза Хайдар, 2014:124. 1-дәптер), – деп жазды. Бар болғаны екі сөйлем. Осыдан-ақ аталған әміршінің кісілік дәрежесі қандай екенін пайымдау қиын емес. Әдебиеттанушы З. Қабдолов жазғандай, «деталь – затты шындықтың бір қыры арқылы бар сырын тұтас, түгел және бірден, шапшаң танытатын нақты штрих» (З. Қабдолов, 1976:31). Академик қаламгер Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романындағы «ауылына келген кісіге баласынан бұрын итін мақтайтын Абыралы әулетінің ежелгі бір әдеті еді» деген мінездеме – сөйлемді талдай келіп: «Осы сөйлемге бүтін бір рулы бай ауылының қашаннан келе жатқан парықсыз, дарылдақ, даңғаза мінезі сиып кететінін, ал сөз үнемдеу – өнердің ұлы заңы болғанда, қысқа жазу – тек таланттыға тән қасиет екенін» (З. Қабдолов, 1976:99) орынды ескерткен.

Автордың кішіпейілділік танытудағы әдеби тәсілдері:

Мырза Айдардың басты ерекшелігі оның жазу барысында оқырманға көрсеткен қарапайым, кішіпейіл пиғылы. Мәселен ол шығармасының басынан соңына дейін тақуалы ғалымдар мен сопыларға ерекше құрмет көрсетіп отырғаны соншалық өзінің шен мен мәртебесін ұмыт қылып, олардың көркем мінезі мен сыпайы жүрістерін барынша жоғары деңгейде таныстыруға бар ынтасын жұмсайды. Әрі олардың көркем мінезін, адамға лайық жүріс-тұрысын, үлгілі қоғамдық қатынастарын өзгелерге өнеге болсын

деп жазады. Ол қашанда ғалымдардың алдында өзінің қарапайым пенде екенін ескеріп отырады. Мәселен: «Тарихшылардың үлкен құрметке бөленген себебі олардың жоғары мәртебелі болғандығынан емес, дарындылығы мен намысқойлығынан еді. Мен өз әлсіздігіме қарамастан, тәкаппарлық желінің күшіне және жүзгіштер сияқты көрінгім келді. Бірақ бұл жазба қажеттілік үкіміне қатысты кейбір моғол хандарының бастан өткізген оқиғаларын әрі жаңалықтарын өмір тарихының беттерінен түгелдей жойылмау үшін және ел есінде қалдыру мақсатындағы әрекет деп саналуға тиіс деймін». (Мырза Хайдар, 2014:1. 2-дәптер), – деп кішіпейіл жан екенін байқатады.

Мырза Айдар өзінің қарапайым, кішіпейіл болу мінездерін сопыларға еліктеп алғанын өзін таныстырғанда сопылар қолданатын сөздерді пайдаланып келгенінен байқалады. Олар: пақыр, мескін, ғаріп сынды сөздер. Мырза Айдар – аса дарынды суреткер. Оның қаламынан туған асыл сөз оралымдары біресе парсының дәруіш ақындары сомдаған сопылық мақамдарды еске түсірсе, енді бірде өмірге автордың кәдімгі ержүрек моғол әмірінің шынайы пенделік – табиғаттың өз қойнынан нақты бейнелер мен нақышты ойлар іздейді. Жазушы ұстаздар алдында өзін әрдайым төмен ұстайды, алдыңғы уақыттың шежірешілеріне құрметпен бас иеді. Төменде Мырза Айдардың ұлылығымен қоса, тақуа ғалымдарға тән пақырлық мәртебесін қалай сипаттағанына куә боламыз: «Мен өз әлсіздігіме қарамастан *тәкәппарлық дауылы, надандықтың толқыны мені дарынсыздық өзенінің жағалауына лақтырып тастаған қыш тостағанға ұқсайтынымды мәлімдеймін*» (Мырза Хайдар, 2014: 1. 2-дәптер). Өзі жайында осыншалық кішілік пен сыпайылыққа суарылған қарапайым пікірді әрі қуатты ой иірімі мен сыршыл суретті толғаныстарды тек ғылым тұңғығына құлаш ұрған діндар сопылар ғана айта алар! Автопортреттік тұрғыда айтылатын пақырлық, міскіндік пен ғаріптік ұғым-түсініктер Қожа Аһмет Йәсауи хикметтерінде жиі кездеседі.

Бұл жайында автордың мына айтқан сөзін мысалға келтірейік. Онда: «Үмітсіздік отына күйген мына мен пақырды, Мұхаммед Айдарды, мына қысқа жазған шығармасында жіберген қателіктері мен кемшіліктерін дәрменсіздігіне орай кешіре гөр, рақымшылық танытып, мүшкіл хәліме қайырымдылық көрсетіп қайырлы дұғаға бөлей гөр, соның берекесінен мына: «Ей, Алла! Біздерге бұл дүниеде де жақсылық беріп, ақыретте де игілік беріп, тозақ отынан сақтай гөр! деген

дұға қабыл болғай» (Мырза Хайдар, 2014:505. 2-дәптер), – дегені оның кішіпейілділікпен бірге тәңіріне сенімінің берік екенін білдіреді.

Жалпы Мырза Айдар шығармасында өзіне қарасты кішіпейіл ұстанымын білдіру үшін сопылық терминдерді қолдануымен бірге өзге кейіпкерлерін бейнелеуде көркем суреттеулер мен күрделі метафоралық қолданыстар өте көп, олардың біразы мынадай: *тәкәппарлық желі, сопылық сәулесі, жомарттық нұры, кәпірлік түнегі, күпірлік мекені, наразылық тозаңы, үрей шаңы, игілік етегі, шыдамсыздық тозаңы, ақыл айнасы, үміт ағашы, ұят айнасы, жүрек патшалығы, дауыл демі, тыныштық қорғаны, ұят таты, жомарттық тағы, жеңіс самалы, жеңіліс тозаңы, ажал тырнағы, үміт жібі, ұят бұлты, дұшпандық оты, қиял тақтасы, мұң тозаңы, көңіл айнасы, сабыр тізгіні, парасат биігі, жалғыздық етегі, гұмыр кесесі, дәулет кесесі, достық бағы, қастандық талы, ажал шәрбаты, ұяттың тері, жеңіс үзеңгісі, парасат ағашы, жақсылық жемісі, шыдамдылық тізгіні, кешірім теңізі, үрей иірімі, сабырлылық қырман, бақыт самалы, барлық орманы, ынтымақ сақинасы, парасат ұясы, әділет аяғы, өмір жібі, жеңіс көкжиегі, аспан тағының әміршісі, ерлік маржаны, шабыт мұхиты, айдың күміс кесесі, кешкі шапақтың алқызыл шарабы, ләззат кесесі, махаббат, ол – қызыл от, ниет кесесі, уәлаят құлты, қылыш кілті, бақыт үзеңгісі, билік тізгіні, заман дәптері, инабат көйлегі, кінәрат тікені, сағыныш шөлі, қауышудың мөлдір бастауы, ауру шеңгелі, қиял қаламы, бақытсыздық шамы, фәни желі, бақи теңізі, фәни аулы, ажал қолы, махаббат елі, т.б.* Бұлардың көпшілігі метафораланған эпитеттер деуімізге де болады. Себебі, жоғарыда келтірілген бейнелі сөз тіркесінің екінші сыңары ауыспалы мәнге ие.

Ескертетін жайт: осы мақаланың мазмұны Ислам Жеменейдің «Тарих-и-Рашиди» парсы тіліндегі қолжазбаларына жасаған текстологиясының 2014 жылғы Тараз Мемлекеттік университетінде жарық көрген нұсқасын пайдаланып жазылды.

Шығарманың көркемдік әдеби табиғаты:

Мырза Айдар шығармасының өн бойы күрделі, бейнелі тіркестермен, айшықты ауыстырулармен көмкерілген кейіптеулерге, көркем сөз маржандарына толы. Әбдірашид хан туралы айтқан мына сөздері осыған айғақ: «Батырлығына келсек, *қаһармандық орман – арыстан іспеттес*. Ал, *буырқанған теңізде аждаһаны жұтып қояр акула сынды* көрінеді. Шешендігі – *әсемдік теңізінің бірегей жауһарындай* әрі көз жауын алар

гауһармен айшықталған ғажайып сандықшадай көрінетін. Алуан түрлі *саз аспаптарын* шебер жандандырып орындайтыны соншалық, оның жанында *Шолпан* һәм *саз бағында сайраған бұлбұлдар әуені* көмескі тартып қалатын. *Шарапатты шабыты* қара сөздің өзін жақұт *жырға* айналдыратын» (Мырза Хайдар, 2014: 200. 1-дәптер), – Ондағы қаһармандық орманы, әсемдік теңізі – метафораға жатса, қалғандары «көз жауын алғандай» *теңеу, айқындаулар*. Дегенмен, автор Әбдірашид ханның бейнесін аталған көркемдік құралдары арқылы сомдай отырып, портрет пен кейіптеудің ерекше әсерлі үлгісін ұсынған.

Ал «Тарих-и Рашидидегі» эпитеттердің, яғни нақты айқындауыш сөздердің өзі бір төбе. Оларды түске, сапаға, қасиетке және сын-сипаттық т.б. мағынасына қарай топтастыруға болады. Мысалы мұндай эпитеттерге: *жапырақсыз гүл, тақуа имам, діндар әмір, арсыз маңдай, ғұлама ғалым, мүбәрак жүз, құлын дене, бал ерін, шикі ой, құрма бойы, лағыл ерін, гауһар тас, азапты өлім, кең пейілді ілтипат, сарғайған жүз, нұрлы әлем, көктемгі қызғалдақ, жетімдік мұңы, жоқшылық азабы, жібек белбеу, бал шарап, бақытты жан, алтын тостаған, күміс белбеу, алтын тақ, ақша бұлт, сәуір күні, қалың қосын, қара бұлт, көк аспан, сәулелі жүрек, ер жүрек, жомарт жанды, кең пейілді, ақылды жан, шын ғашық, буырқанған теңіз, әлсіз қалам, алтын ай, сұлу бұрым, т.б.*

Жоғарыдағы мысалдардан ақсүйектер сарайына тән салтанатты тұрмыс пен моғолдардың жауынгер бектерінің өмірін шынайы әрі биік рухта бейнелейтін әсерлі де әдемі тіл өрнектерін аңғару қиын емес. Келтірілген эпитеттердің кейбіреулері айқындаулардың (тақуа имам, ғұлама ғалым, құлын дене, бал ерін, алтын тақ, көк аспан, ақша бұлт, т.б.) қызметін атқарса, енді біреулері (мүбәрак жүз, шикі ой, жапырақсыз гүл, арсыз маңдай, буырқанған теңіз, сұлу бұрым, т.б.) зат пен тұлғаға, яки кез келген басқа нысанға қатысты құбылтып айтыла беретін сипаттамалар қатарына жатады. Ортағасырлық мұраның көркемдік бедерін ажарлау тәсілдерінің бірі – *теңеу*.

Бұл – құбылысты не жанды затты басқа бір нәрсемен салыстыру арқылы сипаттау тәсілі (1,323). Академик З. Қабдолов: «әдеби тілге үстеме мән беріп, оның көркем көрік қосатын сол арқылы әдеби шығарманың мазмұнын құнарландырып, пішінін ажарландыратын көркемдеу құралының қатарына теңеуді жатқызады» (З. Қабдолов, 1976: 227).

Мырза Айдар Шаһибек хан мен Хұсрау

арасындағы қақтығысты баяндай келе: «Ол келесі жолы келгенде Хұсрау шаһтың адамдары қолын бір сілтегеннен-ақ дастарқан үстіндегі шыбындай бытырай кететінін түсінді» (Мырза Хайдар, 2014:19. 2-дәптер), – деп жазған болатын. Автор әскердің қашар сәттегі көрінісін жай шыбындардың емес, дастарқан үстіндегі құжынаған шыбындардың қалай шошып ұшқанына ұқсатып, тың теңеулермен соны сурет жасаған. Мырза Айдар қаламы – жүйірік, қиялы ұшқыр. Ол кез келген құбылысты әсерлі суреттермен безендіріп, көріністерді салыстыруда жоғары шеберлік танытады. Сондай-ақ, оның теңеулері кейде қалыпты қолданыстағы *-дай, -дей* тұлғасынан басқа да тілдік оралымдар арқылы жасала береді. Мысалы, автор өз әкесінің Хорасанның сол кездегі орталығы – Герат қаласына келген кезін «Әкем жәннатты еске түсіретін қалада үлкен құрмет пен ізетке, түрлі сый-сыйапатқа бөленді» (Мырза Хайдар, 2014:90. 2-дәптер), – деп сипаттайды. Бұл жерде жазушы Герат шаһарының сұлу келбетін жәннат бағына теңеу арқылы аталған қаланың ғажайыптығын қайталанбас образ арқылы жарқырата ашқан. Мұны ежелгі шығыс халықтарының ауыз әдебиетінде кең қолданыс тапқан «табу» – жасырын бейнелеу әдісіне де жатқызса артық емес. Сондай-ақ, шығармада күрделі синтаксистік жолмен жасалған теңеулер де баршылық. Мысалы, Мырза Айдар өз әкесі Мырза Мұхаммед Үсейін мен Заһириддин Бабыр патша әкесін қалай қарсы алғанын: «Патша бұрылып,... жүзінде жаңа бұтақтың бүршік атқанындай күлкі ойнап, қуанып әкемді қарсы алды» (3.96.2-дәптер), – деп суреттейді. Мұнда автор көптен көрмеген әрі аралары суық тартып жүрген әкесіне Бабыр көрсеткен кешірім мен мейірімнің соншалықты ілтипатты болғандығын аса бір терең, нәзік сағынышпен бейнелеуге тырысқанын аңғарамыз. Тағы бір жерде әзірет Ишанның аузымен Сұлтан Маһмұд хан туралы: «...өзім білем дегенді істемеу керек, томағасын сыпырған бүркіт тәрізді қандай аңға салса, соған шүйілуі керек» (Мырза Хайдар, 2014: 114. 2-дәптер), – деп жазған. Бұл да бағзы жырларында жиі ұқсататын әйтеуір бір бүркіт емес, «томағасын сыпырып аңға салғалы тұрған қандыбалақ, қандыкөз қыранның» нақ өзі. Бұлардан басқа да теңеулер бар. Мысалы: *теңіздей, сары ауыздай, тағы аңдай, күн жарығындай, сынаптай, желдей, көктемгі бұлттай, таудай, арыстандай, жолбарыстай, ақуладай, неке түніндей, теңіз толқынындай, жүндей, көзіне сұрма салғандай, аққан жұлдыздай, алмастай, әскердей, қар секілді т.б.* Бұл теңеулер

аумалы-төкпелі шақта өмір кешкен жиһангер әулеттер мен олардың жанкешті сарбаздарының тағдырына қатысты оқиғалардың шырайын кіргізіп, айбынын асырғандай болады. Бір ғажабы – мұндай теңеулер күрделі, эпитеттермен көмкерілген көмескі жайттардың өзі айқындалып, әңгіме желісі екпінді романтикалық сарынға ауысады.

«Тарих-и Рашидиде» бірқатар *гиперболалық ұлғайту* түріндегі троптар кездеседі. «Әрине, өз кезегінде бұлар да суреткердің тілі мен стиліне өзгеше бояу қосады, сөздегі суретті түрлендіреді, жаңа өрнектер төгеді, сөйтіп, көркем шығарманың оқырманға әсерін арттыра түседі» (З.Қабдолов, 1976: 239)

Мырза Айдар өзінің Рашид ханмен қоштасып, Тибетке аттанған сәтін ерекше әсерлендіре сипаттайды. Ол: «Достық бірлік, мейірім және бір-бірімізге деген сеніміміз сондай жоғары шекке жеткен еді» дей келіп, мынадай ғазал айтады:

Біздер кетіп барамыз бауырымыз езіліп,
Қоштасудың күйігі *жуз мың дерт* боп сезіліп.
Сенің жүзің кем емес Ләйлі сұлу жүзінен,
Біздер қайтып барамыз мәжнүннің ізімен.
Қалай жалғыз барасың деп сұрайсың сен менен,
Қимастық пен сағыныш бірге барады менімен.
Әбдірашид шаһ біздің – *мұхиты гой пейілдің*,
(3.194. 2-дәптер)

Бұл арада *жуз мың дерт* (эпитет) және *пейіл мұхиты* (метафора) деген тіркестері арқылы автордың өзінің досы – билеушісіне деген қимас сезімі барынша көтеріңкі көңіл-күймен, жеріне жеткізе айтылғанын аңғару қиын емес. Мәселен, мына тұста жазушы Шаһибек ханның Хорасан жерінде әкесі, яғни мырза Мұхаммед Үсейін мен Сұлтан Маһмұд ханды өлтіріп, көптеген ақсүйек әулеттерін және олардың сарбаздарын қалай қырғынға ұшыратқанын былайша сипаттайды: «Ол қысқа уақыт аралығында соншама көп мемлекет басшыларын, лауазымды адамдарды құрдым желіне тозаңдай ұшырды, олардың көкке ұшқан күлінен аспанға шашылған бағана көтерілді, ал олардың күрсініс желінен сол далада құйын ұйытқыды» (Мырза Хайдар, 2014: 107. 2-дәптер), – Бір қарағанда осы көрініс ұлғайтудың ғажайып үлгісі, тіпті айшықтаудың тағы бір түрі, *градацияға* (дамыту) жақын тұр. Автор өзінің Шаһибек ханның зұлымдығынан аман қалғаны үшін Алла Тағалаға көп шүкірлік ете, мадақтай келіп: «Егер Алла ерік бермесе... жендеттер де пенденің басындағы бір тал шашын да қисайта алмайды, қырық аяқтың бір аяғын да кеміте

алмайды», – (Мырза Хайдар, 2014:107.2-дәптер) деп жазады. Мұнда, керісінше, автордың *бір тал шаш, қырық аяқтың бір аяғы* сөз тіркестерін кішірейту – литота тәсіліне қолданады, сөйтіп айтайын деген ойы мен өзінің әлгі оқиғаға байланысты көңіл-күй толғаныстарын әсерлі жеткізе білген.

Осындай бейнелі сөздер Сұлтан Саид хан мен мырза Әбубәкірдің арасында Қашғар маңында өткен соғысты суреттеуге пайдаланылған. Мәселен, сол көріністегі тұлпар аттың образына қазақтың «Қобыланды батыр жырындағы Тайбурылдың шабысы көзге елестейді:

Тұяғынан тұлпардың айналды сол заматта,
Аспан – алты, жер – жеті, таулар тоқсан қабатқа»
(Мырза Хайдар, 2014: 230.2-дәптер).

Немесе:

Арыстандай айбатты, жолбарыстай жүректі,
Қалың қосын аспанды найзамен тірепті.
Барлығы да арыстандай айбарлы,
Шеттерінен (Мырза Хайдар, 2014: 231.2-дәптер)

деп келетін өлең жолдарындағы ұлғайту мен дамыта әсерлеудің айрықша көркем нұсқаларын оқыған жанның тамаша эстетикалық әсер алары даусыз. Мұндай әсерлеудің үлгісіне «Шолпан жұлдыз ерлердің сүнгісінен сескенер», «Алтын таққа бір аттап аяғын ол басқанда// Бүкіл әлем бас иді, бас иді оған аспан да», «Көзің жасын жинаса бір телегей болар-ды», т.б. бейнелі тіркестерді жатқызамыз. Жалпы, байқап отырғанымыздай, ақсүйектер әулетінен шыққан дегдар, атақты жаһангер билеушілермен иық теңестіре ғұмыр кешкен Мырза Айдар шығармасында шығыс әдебиеттен таңдаған образдар жердегі ұсақ заттарға емес, буырқанған теңіз, тұңғиық мұхит, тәкаппар аспан мен жұлдыздар әлеміне көбірек ден қоятын себебі – оның өмір сүрген заманы буырқанып, құбылып тұрған заман бейнесі болды.

Расында, жазушының әдеби-эстетикалық талғамдары мен өмірлік көзқарастарының қалыптасу жолында ислами, имани бұлақтар мен сопылық әлемінің иллаһи соқпақтарының іздері сайрап жатуы кездейсоқ емес. Оның дүние ісі мен ақырет жайындағы әңгімелерінің әрбір сөйлемінен сопылық әдебиет дәстүрінің ежелгі тақуалық тариқатымен үндес көптеген әуезді әрі айшық мақамдарды табарымыз анық. Сірә, Мырза Айдар Саид ханның пірі әйгілі Қожа Аһрардың ұрпағы Шихабәддин Маһмұдтың өмірі туралы жазбаларында: «Ол жайында

жазу – біздің кітабымыздың мазмұнын анағұрлым айқын әрі көркем ете түседі. Екіншісі – кітаптың басында осы сопылардың әңгімесі бірнеше жерде келтірілді. Ол тағы да қайталанатын, онсыз бұл кітаптың қадір-қасиеті, салмағы мен сәнінің болмасы анық. Өйткені осы таңдаулы адамдардың әңгімесін келтірмегенде бұл кітаптың қадір-қасиеті болмас еді!» (Мырза Хайдар, 2014: 361) десе, мұның өзі «Тарих-и Рашиди» кітабының стильдік келбеті мен сөз өрнегінде сопылық дүниетаным, оның поэтикалық және эстетикалық негіздері алғашқы орындарды иеленетінін толық дәлелдейді.

Әрине, орта ғасырлардағы түркі дүниесі, қазақ моғол, басқа да бұрынғы Алтын Ордадан бөлінген ұлыстары қала берді кәрі Азия құрлығының көптеген аймағында Жошы, Темір, Шағатай ұрпақтары арасында өзара билік пен жиһангерлік соғыстары жүріп жатқан алмағайып шақта Мырза Айдар шығармасы бірыңғай сопылық ағымның тізгінінде кетті деуге де болмас. Академик С. Қирабаев өзінің Мағжан Жұмабайұлы жайында жазған әдеби зерттеу мақаласында: «Оның адам тіршілігі, ондағы қайшылықтар, өмір мен өлім, арлылық пен арамзалық, қуаныш пен қайғы, тұрақтылық пен опасыздық туралы толғамдары халықтық ұлттық ұғым, түсініктен тарайды. Сондықтан қайшылықты дәуірде өмір сүрген ақын шығармашылығы ауыр сезімге бөлесе, соншалықты қазақ халқының жүрегінен жылы орын алады. Ол – сол дәуірде өмір сүрген әдеби процестің бөлінбейтін бір бөлігі болып табылады» (Әнвар, 1376:134) деп жазған болатын. Дәл осы пікірді өзгертпестен Мырза Айдар шығармашылығына байланыстыра айтсақ, еш артық еместей көрінеді.

Қазақтың тырнақалды төл прозалық мұрасы – «Тарих-и Рашидидің» тілі мен көркемдік табиғатында өз ұлтымыздың әлеуметтік және мәдени өмірінен сыр шертетін әдемі де әсерлі көріністерді шығармадан көптеп кездестіреміз. Әсіресе, күн сайын нығайып келе жатқан, қазақ

хандығы мен оның баһадүр билеушісі Қасым хан сахара көпшелілерінің жауынгерлік рухы, елдің этнографиясы туралы баяндаулары ерекше көркем, бояуы қанық нақышты бейнелеулермен назар аудартады.

«Тарих-и Рашиди» – көркемдігі жөнінен орта ғасырларда жазылған көркем әдебиет пен тарихи шығармалардың жиынтық көркі. Ол исламдық дүниетаныммен ұштасқан ғажайып ой мен сезімнің кеңістігі. Сондықтан парсы мен түркі тарихында олардың ежелгі әдебиет пен мәдениеті, дүниетаным мен философиясына жаңа серпін берген исламтанудағы жаңа белес екенін көре аламыз. Сондықтан парсы, түркі қаламгерлерінің ең әйгілі деген туындыларының қорытындысы іспеттес. Онда парсы, түркі әдебиетінің асқақ та ажарлы, күрделі де кесек тұстары бейнеленіп тұрғанын анық аңғарамыз. Өйткені оның өн бойынан айшықты ауыстырулар мен айқындауларды, керемет теңеулер мен кестелі портреттерді, ғажайып суреттер пен табиғат пейзаждарды, қанатты тіл орамдары мен ислами даналық мәйектерін, сондай-ақ, келісті кейіптеулер мен өзге де көріктеуіш әдіс-тәсілдердің қайталанбас үлгілерін көптеп кездестіруге болады. Шығарманың бұндай үйлесім мен жарасымды болуына Мырза Айдардың даналығы мен көрегендігі негіз болған.

Қорытынды

Мырза Айдар өз еңбегін жазуда бойындағы барлық таза, мөлдір сезімдер мен түйсіктерін түрлі проза һәм поэзиялық көркемдікпен оқырманға жеткізгісі келген. Осы орайда өз мақсатына қол жеткізіп, Шыңғыс ханнан жалғасып келе жатқан ұрпақтардың тарихын Тоғлықтемір ханнан бастап Саид ханның баласы Рашид ханның таққа отырған заманға дейігі аралықта болып өткен тарихи оқиғаларды естелік ретінде баяндап берген. Ол өз мақсатына жетуде табысты еңбек ете білгенін өзге ғалымдар мен сыншылардың бер-

ген болымды бағасынан байқай аламыз.

Әдебиеттер

- Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 373 б.
Зейир-ед-дин Мұхаммед Бабыр, «Бабырнаме», Мазар Шәриф, 1387. – 555 б.
Мырза Хайдар. «Тарих-и Рашиди». – Тараз: Тараз университеті, 2014.
Мұхаммед Қайдар Дулат. «Тарих-и Рашиди», парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей. – Алматы: «ҚАЗАқпарат», 2015. – 698-б.
Сыздықова Р. Абай және қазақтың әдеби тілі. – Алматы: «Арыс», 2004. – 616 б.
Мырза Хайдар. «Тарих-и Рашиди». – Ташкент: «Фан», 1996. – 727 б.
«Қазақстан халықтарының мәдени-тарихи мұраларын оқып үйрену және дамыту мәселелері»: V халықаралық Дулати

оқуларының материалдары (13-14 қазан. 2005 ж.). – Тараз: Тараз университеті, 2006. – 336 б.

Қазақ тілінің сөздігі. / Жалпы редакциясын басқарған Телқожа Жанұзақов. – Алматы: «Дайк пресс», 1999. – 774 б.

Байтұрсынұлы А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст.: Р. Нұрғалиев. – Алматы: «Жалын», 1991. – 464 б.

Әнвари, Диван-и Әнвари «өлең жинағы». – Тегран: «Негah», 1376. – 744 б.

Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: «Білім», 1995. – 228 б.

References

Z.Kabdolov. Soz oneri. [Art of a word]. Almaty: Mektep. 1976. P.373.

Zahir ad-Din Muhammad Babyr.”Babyrmane”. Mazar Sharif. 1387. P.555.

Mirza Kaidar. “Tarih I Rashidi”. Taraz uniersiteti. Taraz. 2014.

Muhammad Kaidar Dulat. “Tarih I Rashidi”. Islam Zhemenev. Almaty. 2015.

R.Syzdykova. Abai zhane kazaktin adebi tili. [Abai and literary Kazakh language]. Almaty. 2004.

Kazak tilinin sozdigi. [Dictionary of Kazakh language]. Almaty. 1999.

منابع و مأخذ:

بابر، ظهير الدين محمد (۱۳۸۷). «بابرنامه»، نسخه ترکی، مزار شريف: چاپخانه ميرزا اولوغ بيگ.

چمنی، اسلام (۲۰۱۴). مصحح، «تاریخ رشیدی»، (در دو دفتر)، تألیف میرزا محمد حیدر دوغلات، طراز: دانشگاه دولتی طراز.

چمنی، اسلام (۲۰۱۷). «تاریخ و ادبیات قزاق»، آلمانی: نشر نورلو عالم با همکاری وابستگی فرهنگی ایران در آلمانی.

صديق قیزی، رابعه (۲۰۰۴). «آبای و زبان ادبی قزاق»، آلمانی: نشر آریس.

عبدولاولو غلو، زینالله (۱۹۷۶). «هنر سخن»، آلمانی: نشر مکتب.

عبدالحسین نوایی، سیدسعید میر محمدصادق، جلد اول، تهران: انتشارات: سیدعبدالقادر هاشمی، ویراستاران: علی یزدی، شرفالدین (۱۳۸۷). «ظفرنامه»، مترجم مجلس شورای اسلامی، موزه و مرکز اسناد.

غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۸۲). مصحح، «تاریخ رشیدی»، تألیف میرزا محمد حیدر دوغلات، تهران: مرکز نشر.

میرزا محمد حیدر دوغلات (۱۹۹۹). «تاریخ رشیدی»، برگردان به روسی: عصام الدین اورونبايوف، آلمانی: نشر صنعت.